

הערה (100)
גזיר
א. י. ג. י. ג.

בעקבות "הער גוטמאן":
הדמות שנעלמה מכתבי ש"י אברמוביץ

מאת

חנא שמרוק

האוניברסיטה העברית בירושלים

בעקבות "הער גוטמאן":
הדמות שנעלמה מכתבי ש"י אברמוביץ

מאת

חנא שמרוק

האוניברסיטה העברית בירושלים

דאָס קליינע מענטשעלע, יצירתו הראשונה של ש"י אברמוביץ בידיש, הופיעה בהמשכים בשבועון האודיסאי קול מבשר, בשנים 1864—1865. סיפור זה הופיע זה עתה מחדש, יחד עם תרגום לעברית, בשם האישון הקטן¹. 120 שנה לאחר הופעתו של הסיפור זכינו לראשונה לתרגומו העברי. דומה שזוהי הזדמנות נאותה לשוב ולעיין בהיבטים אחדים של יצירתו זאת של ש"י אברמוביץ, שחשיבותה במכלול יצירתו הספרותית ודאי אינה מוטלת בספק, וזאת אף על פי שהסופר עצמו לא טרח לתרגמה או לעבדה בעברית. שכן בדאָס קליינע מענטשעלע מופיעה לראשונה דמותו של מנדלי מוכר ספרים, הפרסונה שהפכה למרכיב מרכזי ומהותי ביותר ביצירתו של ש"י אברמוביץ בשתי הלשונות.

א

על דמותו של מנדלי נכתב כבר לא מעט². אך דומה שדווקא ראשיתה של דמות זאת בדאָס קליינע מענטשעלע לא זכתה עד כה להארה ראויה לה בהקשריה הרחבים יותר. הכוונה היא לבדיקת משמעותה ותפקידיה של דמותו של מנדלי בהתייחסותה ובהשוואתה למשכיל גוטמאן, הדמות "האידיאלית" שאברמוביץ הועיד לה את התפקיד הנכבד ביותר בקיום הצוואה שבסיפורו זה. נראה, כי היבט זה בהופעתו של שתי

1 מנדלי מוכר ספרים, האישון הקטן/דאָס קליינע מענטשעלע, תרגום, ערך והביא לדפוס שלום לוריא, עריכה אורתוגרפית של הטקסט בידיש דוד ל' גולד, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה [1984]. הטקסט בידיש הועתק לפי הנוסח הראשון שהופיע בשבועון קול מבשר. פרטים על המהדורות השונות של הסיפור בעמ' 12—14 במבואו של לוריא.

2 ראה למשל: נ. מיזיל, "די גרענעצן צווישן ש. י. אבראמאָוויטש און מענדעלע מוכר-ספרים", דאָס מענדעלע בוך, ... צונויפגעשטעלט און געשריבן פֿון נחמן מיזיל, ניריאַרק 1959, ז"ן 294—325; D. Miron, *A Traveler Disguised: A Study in the Rise of Modern*; 325—294, 1973, New-York; Yiddish Fiction in the Nineteenth Century, New-York 1973; ח. שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל-אביב 1978, עמ' 279—283.

הדמויות שבסיפור לא נזוין עד כה, כשם שגם גוטמאן עצמו לא זכה עד כה אלא להערות שוליות בלבד.³

דאָס קליינע מענטשעלע אינו אלא וידוי בצירוף צוואה בסיומו, של יצחק אברהם תקיף, שהעלה את תולדות חייו על הכתב סמוך למותו. שמו של בעל הווידיי מתנוסס בכותרת המשנה של הסיפור. מנדלי מוכר ספרים מופיע למעשה במסגרתו של הסיפור בלבד, לפני שמקריאים בביתו של הרב את וידויו של המנוח, וכן בסיומו של הסיפור, לאחר גמר ההקראה בביתו של הרב. גם גוטמאן וגם מנדלי נזכרים במפורש בשמותיהם בצוואה האמורה, לקראת סיומו של הווידיי.

תפקידו הישיר של מנדלי בקיום הצוואה מוגבל למדי. כמוכר ספרים, היודע "הלכות הדפסה", עליו לדאוג להדפסת הווידיי של יצחק אברהם תקיף ולהפצתו "בפולין כולה", כדי שהספר יישמש "כפרת עון" למחברו, על מה שעולל בחייו, ולקוראיו — לתוכחה ולמוסר. בסיומו של הסיפור הטיל הרב על מנדלי שליחות נוספת — עליו למסור את "האגרת" (כך מכונה הווידיי בגוף הטקסט) של המנוח לגוטמאן, כדי שניתן יהיה לקיים את הצוואה, כלשונה וכרוחה.

עם סיום קריאתו עומד הקורא של דאָס קליינע מענטשעלע בנקל על כך, שאף על פי שווידיי וצוואתו של יצחק אברהם מהווים מבחינה עניינית וכמותית את עיקרו של הסיפור, לא הוא היה גיבורו החשוב ביותר בעיני ש"י אברמוביץ. ובדומה גם מנדלי אינו אלא דמות משנית, שכאמור מופיעה במסגרתו של הסיפור בלבד. גיבורו האמיתי ו"האידיאלי" של הסיפור הוא גוטמאן, שכשמו כן הוא, "האיש הטוב", היחיד מדמויות הסיפור הזוכה למקום נכבד גם בגוף הסיפור וגם במסגרתו. יתר על כן, על גוטמאן מוטל לקיים את העיקר שבצוואה בעתיד, בזמן שמחוץ לסיפור עצמו. בפסיקה האחרונה של דאָס קליינע מענטשעלע אנו קוראים משמו של מנדלי:

אז איך בין געקומען אהיים, האָט מען מיר געזאָגט, אָז גוטמאן איז שוין לאַנג אַרויסגעפאַרן פֿון צביעטשיץ און מען ווייסט ניט וווּ ער זיצט היינט. איך האָב מיך געאײלט גיכער אַפצודרוקן דעם בריוו, און בין מודיע, אָז הער גוטמאן זאָל תיכף ווי ער וועט אַפלייענען דעם בריוו, קומען קיין גלופסק, וואָרעם דער רבֿ קוקט דאָרט אויף אים אַרויס, זיי זאָלן איינריכטן און פֿאַרבעסערן די תּלמוד־תּורה און טאָן נאָך גוטע זאַכן.⁴

[בבואי הביתה נאמר לי, כי גוטמאן יצא את צביעטשיץ זה מכבר ואין מקום מושבו העכשווי ידוע. מהרתי להדפיס האיגרת בהקדם והריני מודיע בזה שעל אדון גוטמאן

3 במבואו של לוריא מוקדשות לגוטמאן שורות אחדות בלבד בעמ' 35. עוד א. גורשטיין, במאמרו הידוע והמצוטט הרבה "דער יונגער מענדעלע אין קאָנטעקסט פֿון די 60־ער יאָרן", שריפטן, קיעוו 1928, ו, מתייחס לגוטמאן בקצרה בלבד, ובדרך אגב, בעמ' 191. וראה עוד להלן.

4 מצוטט כאן ולהלן לפי "קול מבשר", מבחר מן השנים 1863—1869, האוניברסיטה העברית בירושלים, החוג לספרות יידיש, ירושלים תשכ"ד, עמ' 52. המובאות כאן ולהלן הועתקו בכתוב מודרני. לא השתמשתי בטקסט שנערך בידי ד. ל. גולד במהדורת חיפה, כי עריכתו חורגת מתחום הכתיב בלבד. וראה עוד להלן בהערה 18. במפורט כתב על כך ש. ורסס ברצוניה על מהדורת חיפה, העומדת להופיע בתרביץ. הנני מודה לידידי ש. ורסס על הערותיו החשובות למאמרי זה.

לבוא לגלופסק מיד כתום קריאת האיגרת, שכן הרב מצפה לו שם, כדי שיסזוירו וישפרו את ה'תלמוד־תורה' ולעשות עוד מעשים טובים.]

ניתן לראות בפסיקה מסיימת זאת מעין תוכנית והבטחה להופעתו של גוטמאן גם ביצירותיו הבאות של אברמוביץ, שבהן יתואר קיום הצוואה. ואכן, דמותו של גוטמאן הופיעה שוב בדאָס ווינטשפּינגערל, סיפורו הבא של אברמוביץ, שפורסם ככל הנראה לראשונה בשנת 1866.⁵ כידוע הוצג נוסח זה של דאָס ווינטשפּינגערל על ידי המחבר כחיבור שנדפס קודם לכן בלייפציג, בשפה הגרמנית, ואשר תורגם לידיש והוצא לאור "לטובת הכלל" על ידי מנדלי מוכר ספרים. בהקדמה לגוף הסיפור, המכונה "אָ מעשה איבער אָ מעשה", מספר לנו מנדלי, לכאורה בדרך אגב, גם על גוטמאן מדאָס קליינע מענטשעלע:

אז איך האָב זיך אַ ביסל אופאַרעט אין גלופסק פֿון מיניע געשעפֿטן, בין איך תּחילת געאַנגען צו מיין אַלטן הער גוטמאן מיט דעם פּלאַן ער זאָל מיר איבערזעצן דאָס דייטשערעס ביכל. — יא, איר מוזט וויסן, אָז גוטמאן איז נאָך פֿאַר אַ יאָרן געקומען מיט זיין פֿאַמיליע קיין גלופסק לויט די צוואה פֿון יצחק אַבֿרהם תקיף, אָז ער זאָל דארטן מאַכן פֿאַר זיין געלט גוטע פֿאַראַדקעס, פֿאַרבעסערן די תּלמוד־תּורה, מאַכן לייט פֿון יתומים, אַרעמע קינדערלעך, אויסלערנען זיי גוטע מלאכות. נאָר פֿון אַלע פֿאַראַדקעס האָט זיך אויסגעלאָזט אַ טייך. גוטמאן האָט אפילו ניט מוצא שנתו געוועזן אין גלופסק און איז פֿון דאָרט ניט טויט ניט לעבעדיק אַנטלאָפֿן. ביי יידן ווילט איר מאַכן פֿאַראַדקעס און נאָך ביי גלופסקער! חסידים איז ניט געפֿעלן פֿאַר וואָס גוטמאן טראָגט זיך דייטש. און אָז מען האָט אַפֿגעוואַשן דעם פֿאַל אין דער תּלמוד־תּורה, איז זיי פֿינצטער געוואָרן אין די אויגן. סטייטש, סטייטש, מען זאל אַזוינס טאָן אין אַ תּלמוד־תּורה! סטייטש, סטייטש מען זאָל אפּוואַשן די בלאַטע וואָס אונדזערע אבֿות אבֿותינו האָבן אַנגעמאַכט! ... אַזעלכעס טוט טאַקע נאָר אַ גוי. אָבער אַ ייד, דער וואָס האָט אַ פּינטעלע ייד ... סטייטש, ווי שיקט זיך עס! — אַ טייל נגידיים זענען גלאַט אין כּעס געוועזן אויף יצחק אבֿרהם צוואה. סטייטש, מען זאָל אַזוי אויסזאָגן פֿון חדר: סטייטש, מען זאָל טאָן אַזוי אַ גרויסע צדקה! דאָ וועט מען דאָך טאַקע נאָר הערן יצחק אַבֿרהם נאָמען אַליין. און זיי אַלע וועלן דאָך אַזוי אַ פנים האָבן ווי ...⁶

5 פרטים על הנוסח הראשון של הספר ראה: מנדלי מוכר ספרים, רשימת כותביו ואגרותיו להתקנת מהדורתם האקדמית, ירושלים תשכ"ה, מס' 210. הספר הופיע ללא ציון שנת הדפסתו. אברמוביץ עצמו ציין ב"רשימות לתולדותי", כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, ת"א תשי"ח, עמ' ה', את שנת 1865, אבל הוסיף לה סימן שאלה. יתכן שהספר הופיע בשנת 1866. וראה אצל גורשטיין, שם, עמ' 181, הערה 3.

6 מצוטט לפי המהדורה הראשונה (ראה בהערה 5), עמ' 6—7. קטע זה הועתק קודם לכן בכתבי המקורי על ידי מ. וויינרניך, בילדער פֿון ייִדישער ליטעראַטור געשיכטע פֿון די אָנהייבן ביז מענדעלע מוכר ספרים, ווילנע 1928, ז"ל 348—349. בהעתקתנו שונו גם הכתיב למודרני וכן הפיסוק. הדגשת שמו של גוטמאן מופיעה במקור.

[כיוון שסידרתי במקצת את עסקי בגלופסק, באתי תחילה אל אדון גוטמאן, ידידי הוותיק, עם התוכנית שיתרגם לי את הספר הגרמני. — כן, עליכם לדעת כי גוטמאן הגיע עוד אשתקד, עם משפחתו, לגלופסק וזאת על פי צוואתו של יצחק־אברהם תקיף שינהיג באמצעות כספו סדרים טובים, ישפר את התלמוד־תורה, ישקם יתומים, ילדי עוני, וילמדם אומנות טובה. אך מכל הסדרים לא יצא דבר. גוטמאן לא הוציא אפילו את שנתו בגלופסק ועקר משם כל עוד נפשו בו. בקרב יהודים רוצים אתם להנהיג סדרים, ועוד אצל גלופסקאים? ! אשר לחסידים לא נשא חן בעיניהם על שהוא מתלבש כמנהג גרמני, ואילו כששטפו את הרצפה ב'תלמוד־תורה' חשכו עיניהם. הייתכן, כי יעשה כדבר הזה ב'תלמוד־תורה'! הייתכן, הייתכן שיבואו לסלק את הרפש שאבות־אבותינו הטילו כאן!... לכגון זה מסוגל רק גוי. אבל יהודי, מי שיש בו ניצוץ יהודי... הייתכן? כיצד זה ייתכן? חלק מן הנגידים סתם כעסו על צוואתו של יצחק־אברהם. הייתכן כך לגלות סודות כמוסים; הייתכן, שתיעשה צדקה גדולה כזו! הרי רק שמו של יצחק־אברהם עלול להינשא כאן בפי כל. ואילו הם כולם ייראו...].

על אף כשלונו החרוץ של גוטמאן בקיום צוואתו של יצחק אברהם, שעניינו מהווה את עיקרו של המפגש המחודש והקצר של מנדלי עם הדמות מדאָס קליינע מענטשעלע, הבטיח אברמוביץ בסיומם של הדברים, באמצעותו של מנדלי:

איך זאל אייך דערציילן די סטוטשקעלעך וואָס מען האָט געטאַן גוטמאַנען, איז דאָ ניט דאָס אַרט. איך וועל אם ירצה השם אייך דאָס אַלץ אָן אַנדערס מאַל באַריכות דערציילן. (שם, עמ' 8)

[לא כאן המקום לספר לכם על התחבולות שעוללו לו לגוטמאן. כל זאת אספר לכם, אם ירצה השם, באריכות בפעם אחרת.]

כאן ההבטחה להמשכו של הסיפור על גוטמאן מפורשת לחלוטין, אך למעשה גם הבטחה זאת לא קוימה⁷. דמותו של גוטמאן נעלמת מיצירותיו הבאות של אברמוביץ, מבלי שהסופר יחזור אליה (פרט לעיבודים המאוחרים יותר של דאָס קליינע מענטשעלע משנת 1879 ו-1907⁸).

עם זאת אין ספק שבראשיתה של יצירתו בידיש של אברמוביץ, בשני סיפוריו הראשונים, דאָס קליינע מענטשעלע ודאָס ווינטש־פֿינגערל, נוצר צמד של דמויות, שהן מנוגדות לכאורה, אך המשלימות אחת את השנייה. אכן, לצמד דמויות זה נועד תפקיד חשוב ביותר בתוכניותיו הראשונות של הסופר. ר' מנדלי ו'הער

7 וויינרייך, שם, עמ' 349, כתב: "מענדעלע האָט געהאַלטן וואָרט, ער האָט דערציילט וועגן גוטמאַנט אַפּקומענישן אין פֿיר יאָר אַרום — אין דער 'טאַקסע'. גוטמאַן איז דאָ ייִנגער געוואָרן, ער האָט באַקומען אַן אַנדער נאָמען, אָבער דער עיקר איז געבליבן". הכוונה בדי טאַקסע לדמותו של ר' שלמה וועקער, "איינער פֿון דער היינטיקער וועלט". אחדות מן הדמויות בדי טאַקסע עוצבו גם הן על פי דגמים מציאותיים של מעורבים במעשה שהיה (ראה להלן). אני מקווה לכתוב על כך בקרוב בפרוטרוט אגב בדיקת הקשר האפשרי בין גוטמאן לוועקער.

8 הטקסט של הנוסח משנת 1879 הונח ביסודה של המהדורה הביקורתית שהופיעה במוסקבה: מענדעלע מויכער־ספאָרים, געזאַמלטע ווערק, באַנד וו, מאַסאַעס ביניאַמינ השלישי. דאָס קליינע מענטשעלע, טעקסט־רעדאַקציע, אריינפיר און באַמערקונגען פֿון מ. ווינער, מאַסקווע 1935. שם הובאו בצירוף לטקסט משנת 1879 גם השינויים המהותיים של הנוסח משנת 1907.

גוטמאן" עתידים היו לשתף פעולה, ודווקא מפאת השוני שבין מוכר הספרים היושב בתוך עמו לבין המשכיל היהודי המנוכר.

ב

מה ידוע לנו על המשכיל גוטמאן מן הנוסח הראשון של דאָס קליינע מענטשעלע? גוטמאן גר בצביעטשיץ, בסימטה שמחוץ לרחובות היהודים. בעל הווידוי, בעודנו נער, הגיע אליו בלילה בחשאי, יחד עם איש בשם יאקאבזאהן, שקיים עם גוטמאן יחסי ידידות בסתר. גם איש זה משכיל היה, אך מצא לנכון להסתיר את השקפותיו כלפי הוץ, ומשום כך אין בעל הווידוי מסוגל לעמוד על טיבו. מן השיחה בין יאקאבזאהן לבין גוטמאן אנו למדים שגוטמאן עוסק בכתיבת ספרים בעברית. הוא מוגדר כ"דייטש", משמע כמשכיל המתנהג כדרכם של גרמנים או יהודים גרמניים.

יצחק אברהם הובא אל גוטמאן על ידי יאקאבזאהן כדי שישמש אצלו כנער שליח בהפצת ספריו ובגביית כסף תמורתם בקרב תושבי צביעטשיץ. מתגובותיהם של אחדים מתושבי העיר, שהיו זכורות לבעל הווידוי, אנו למדים על יחס של זלזול, ואף על עוינות, אל המחבר המשכילי ואל ספריו, גם מצד אלה שגוטמאן ציפה מהם להתעניינות בספריו ולשכר תמורתם. מצטיירת כאן בבירור דמות של סופר מבודד היושב מחוץ למחנה. הסביבה היהודית, שלמענה הוא פועל וכותב, כלל אינה מעוניינת בו ובכתביו. המגעים עמו מסוכנים וגם מי ששותף לדעותיו חושש לבוא עמו במגע גלוי. אף על פי כן, גם יצחק אברהם בצעירותו ובבורותו היה מסוגל להבחין בגדולתו של האיש ובטוהר אופיים של גוטמאן ובני משפחתו. והנה כיצד הוא מתאר אותו ואת בני משפחתו:

דער דייטש האָט געהאַט אַ ווייב מיט צוויי קינדערלעך. ער איז געווען זייער אַרעם נאָר אין שטוב ביי אים איז געווען ריין, אַלץ אויף זיין אַרט, עס האָט געפֿינקלט אין איטלעכן ווינקעלע, זיין טאַכטער האָט געהאַט נאָר איין קלייד, אָבער ווי שיין און ריין איז עס תמיד געווען, אַזוי ווי ערשט פֿון דער גאַדל. די מאַדאָס, זיין ווייב, האָט אַכטונג געגעבן אין איטלעכער שפּאַרונג און תמיד איז זי רק פֿריילעך געווען. דער דייטש איז געווען טאַג ווי נאַכט אין זיין חדר און האָט געשריבן, אַרום אים האָבן זיך געוואָלעט ביכער, אויף דעם טיש און אונטער דעם טיש. שטייול האָבן איך אים פֿאַרשפּאַרט פּוצן, וואָרעם ער איז זעלטן אויסגעגאַנגען. דערפֿאַר האָבן בני אים דער קאַלאַט און די שטעקשיך זייער קריעה געריסן. (עמ' 44)

[היו לו 'גרמני' זה אשה ושני ילדים. הוא היה עני מאוד, אך בבית שרר הנקיון, כל דבר היה במקומו וכל פינה הבריקה; לבתו היתה שמלה אחת יחידה, אך מהיפה ונקיה היתה תמיד, כאילו זה עתה יצאה מידי החופרת. הגברת, רעייתו, דאגה לטפל בכל סדק והיתה שמחה תמיד. ה'גרמני' ישב בחדרו יומם־לילה וכתב, סביבו התגלגלו ספרים, על השולחן ותחתיו. אשר למגפים, חסכתי לי את חצויהם שרק לעתים רחוקות יצא. לעומת זאת היו אצלו החלוק ונעלי־הבית קרועים קריעה של ממש.]

כבר אז ידע בעל הווידוי להעריך נכונה את טיבו ואת סגולותיו של גוטמאן, וגם לאחר גלגוליו ונסיונותיו הרבים בשנים המאוחרות נשא בלבו את זכרו הטוב. לבד מן הרב, לא פגש באדם שישווה אליו ביושרו. בפנייתו אל הרב בצוואתו, העמיד

את גוטמאן ביושרו ובצדקתו במישור אחד עם הרב המכובד עצמו, כשהוא מציגו בפניו בזו הלשון:

גוטמאן איז כלעבן אויך א צדיק, א גוטער מענטש, כאטש ער גייט אן א היטל און צוגעפוצט די באַרד. ער האָט איינער טייערן כאַראַקטער. איך בעט אייך רבי האָט אים ליב, ער אייך וועט זיכער ליב האָבן, וואָרעם ער האָט ליב אַלע מענטשן און ער איז אַן אוהב־עמו. (עמ' 52)

[אכן, גם גוטמאן הוא צדיק, אדם טוב, למרות שאינו חובש כובע וקנו עשוי. הוא בעל אופי יקר כשלך. בבקשה ממך, רבי, אהב אותו, אותך הוא לבטח יאהב, משום שהוא אוהב כל אדם והוא אוהב עמו.]

כפי שכבר צויין למעלה, נועד גוטמאן בצוואתו של בעל הווידוי, להדריך את הרב ולשתף עמו פעולה בתיקונים המשכיליים בתלמוד-תורה ובהקמת בית ספר לבעלי מלאכה לנערים יהודים, וכל זאת בכספו של המנוח ולפי משאלתו המפורשת, כאשר ביתרת הכסף ניתן להם להשתמש כראות עיניהם מתוך אימון מלא ובלתי מסוייג. לצדו של גוטמאן, מופיע מנדלי בדאָס קליינע מענטשעלע כדמות מתווכת בין המשכיל שמחוץ למחנה לבין החברה היהודית המסורתית הדוחה אותו ושכמותו. על מנדלי הוטל התפקיד לאשר ולאשש את הדברים היפים על גוטמאן, הנאמרים בגוף הסיפור בווידיאו של יצחק אברהם גם משמו הוא. כמי שמקובל על הרב ועל החברה שהוא מייצג, הוטל על מנדלי להכשיר את הקרקע לשיתוף פעולה בין הרב לבין המשכיל על פי צוואתו של המנוח. השיחה הבאה בין רבה של צביעטשיץ לבין מנדלי, בסיומו של הסיפור, עשויה להמחיש את תפקידו זה של מנדלי:

נו רב מענדעלע, האָט דער רב מיר געזאָגט, איך בעט אייך, ערשטנס זאָלט איר מיר זאָגן ווער איז ביי אייך אין צביעטשיץ דער הער גוטמאן? איז ער טאַקע אַן ערלעכער מאַן? קענט איר אים?
רבי, האָב איך געענטפֿערט, גוטמאן גייט מיט אַ געפּוצטער באַרד, נאָר אַן ערלעכער מאַן איז ער.

נו, האָט דער רב געזאָגט, אַבי ער איז אַן ערלעכער מאַן, אַרט מיך ניט זיין געפּוצטע באַרד. מען זאָגט: בעסער אַ ייד אַן אַ באַרד, ווי אַ באַרד אַן אַ יידן. (שם, עמ' 52)

[— — — ובכן, ר' מנדלי, אמר לי הרב, אבקשך ראשית לאמור לי מי הוא זה, אצלכם בצביעטשיץ, (אתו) אדון גוטמאן? האמנם הוא איש ישר? האם הוא מוכר לך? — — — רבי, השבתי, אמנם גוטמאן קנו קצוץ, אך הוא איש ישר. — — — ובכן, אמר הרב, ובלבד שהוא איש ישר, לא מפריע לי קנו הקצוץ. כדאמרי אינשי: מוטב יהודי ללא זקן, מוקן ללא יהודי.]

אולם, כפי שאנו כבר יודעים מן הדברים שהובאו מדאָס ווינטש פֿינגערל, לא עלה בידיו של גוטמאן להגשים את שהוטל עליו בקיום הצוואה של בעל הווידוי — ובאמצעותו של יצחק אברהם גם על ידי אברמוביץ עצמו. מסתבר איפוא שלמן הפירסום של דאָס קליינע מענטשעלע ועד לכתובת הנוסח הראשון של דאָס ווינטש פֿינגערל, שינה אברמוביץ את טעמו ואת דעתו, ובמקום החזון של שיתוף פעולה בין הרב המסורתי לבין המשכיל, הודיע באמצעותו של מנדלי, בפתיחה של דאָס ווינטש פֿינגערל,

פֿינגערל, על הכשלון החרוץ של החזון המיוחל. לפני הקורא מוצג הקרע שחולך והעמיק בין גוטמאן לבין החברה המסורתית, עד כדי כך שגוטמאן נאלץ לברוח כל עוד נפשו בו. מכאן שאברמוביץ הכיר באופי האוטופיסטי של חזונו, והכרה זאת היא שקבעה את גורלו של גוטמאן, אשר נעשה מיותר כדמות קבועה ונעלם לבסוף מכתביו של אברמוביץ. שהרי לא בכשלונותיו היה יוצרו מעוניין, עם העלאתו של גוטמאן בדאָס קליינע מענטשעלע, אלא בהצלחתו, כמי שמגשים פרוגרמה משכילית בשיתוף עם מנהיגה של החברה המסורתית. היאוש מן התקוות הפרוגראמטיות הרץ משום כך את גורלו של גוטמאן. מובן, שעם היעלמו של גוטמאן עלתה בהדרגה קרנו של מנדלי, וכך, במרוצת השנים, הולכים וגדלים חלקו ותפקידיו של מנדלי ביצירתו של אברמוביץ. בדמותו של גוטמאן, על כשלונו זה, מן הדין לראות אב־טיפוס של משכיל אידיאלי, הפועל למען עמו וחי בעוני, מתוך הקרבה עצמית, בשוליה של החברה העוינת. אברמוביץ העריך ביותר את המשכילים מסוג זה, וכעבור שנים רבות הזכירם בהתרגשות, בהערכה רבה ואף בהערצה. והרי דבריו על ההשכלה ונושאי דגלה בימים עברו, בוויכוח מדומה עם הדור הצעיר, בעל הנטיות הלאומיות, ששלל כבר את זכויותיה ההיסטוריות של ההשכלה. דבריו של אברמוביץ נוסחו בשנת 1902:

דאָס רעכענען זיך דאָ אַפּ קינדער מיט טאַטעס, דער גייער דור מיט דעם אַלטן. עס פֿאַרדריסט מיך שוין טאַקע אויף זיי, אויף די היינטיקע, הייסט עס. העיִה, זידלערייען! נישט צו פֿאַרשטיין פֿון טאַג צו נאַכט — אַז דענסטמאַל האָט ערשט אָנגעהויבן צו טאַגן, נאָך אַזאַ לאַנגער פֿינצערער נאַכט צו טאַגן! נישט וויסנדיק זיך צו מאַכן פֿונעם הילוק פֿון היינט ביו אַ מאָל — אַז אַנדערע צייטן — אַנדערע ווייטיקן, אַנדערע ווייטיקן — אַנדערע סגולות. אַז צו מענטשלעכע צרות איבערהויפֿט איז בילדונג פֿאַררעכנט געווען דענסטמאַל פֿאַר דאָס איינציקע מיטל ביי דער גאַנצער וועלט בכלל. נישט צו באַטראַכטן די ביטערע לאַגע, אין וועלכער די בידנע משפּילים נעבעך האָבן דענסטמאַל זיך געפֿונען צווישן אַן עולם, וואָס איז ברייט געווען פֿאַר אַ מינדסטע זאָך, עפעס נישט אַזוי ווי ביי אים איז איינגערעדט, זיי צערייסן אויף שטיקער. אוי, האָבן זיי דענסטמאַל, נעבעך, געליטן! און נאָך פֿאַר וואָס? פֿאַרן תּנ"ך, דקדוק, לשון געליטן!... אויף בוידעמס, אין קעלערס, לעכער, חורבֿות האָבן זיי געלערנט. די שַנאה פֿון אַלע זייטן איז גרויס, ספּנות, נויט, אַרעמקייט — אַ שרעק, און זיי פֿון דעסט וועגן טוען זייערס, דערגרייכן אַ סך. דעם פֿונדאַמענט צו אונדזער איצטיקן צושטאַנד געלייגט האָט ווער? — זיי! גאַנצען, שפּראַכע, השפּלה־ספּרים האָבן מיט זייער אָנהייב צו פֿאַרדאַנקען וועמען? — זיי, זיי! שאַ, און איר, קינדערלעך, פֿון וואָגען האָט איר זיך גענומען? פֿון וואָגען די אַלע היינטיקע חכמים, גרויסע־קעפּ, בריות־מענטשן, ווען די טאַטעס, די משפּילים פֿאַר זיי וואַלטן זיך נישט געווען מיטן? ... *

9 מתוך הפתיחה לספר הבהמות בידיש בצורת איגרת של ש"י אברמוביץ, מתנה מן המחבר "לכבוד רב מענדעלע מוכר־ספרים", דער יוד, גל' 26 (1902), עמ' 14. טקסט זה, שהוא מעין הצהרה אידיאולוגית של ש"י אברמוביץ, הועתק ללא שינויים גם בראש ספר הבהמות, בתוך אלע ווערק פֿון מענדעלע מוכר־ספרים (ש.י. אַבראַמאָוויטש).

[הבנים באים חשבונו עם אבותיהם, הדור החדש עם הישן. כבר היטב חרה לי דווקא עליהם, כלומר על בני הזמן הזה, כוונתי. שמעו-נא, איזה גידופים! לא לדעת להבדיל בין יום לבין לילה — שאז רק החל לעלות השחר, לאחר לילה ארוך ואפל כל כך! לעשות את עצמו כאילו לא ידע מההבדל מה בין היום לימים ההם. — על כך שזמנים אחרים — מכאובים אחרים; מכאובים אחרים — תרופות אחרות. על כך שבדרך כלל ההשכלה נחשבה אז בעיני כל העולם לתרופה יחידה לכל צרות אנוש. לא להביא בחשבון את מעמדם המר של המשכילים המסכנים, השרויים בתוך ציבור שבשל כל דבר של מה בכך, שאינו מתיישב כל כך עם המקובל עליו, מוכן היה לקורעם לגזרים. הוי, כמה סבלו אז המסכנים! וכל כך למה? בשל התנ"ך, דקדוק, בגלל השפה סבלו!... בעליות-גג, במרתפים, בסדקים וחורבות למדו. מכל עבר גדולה השנאה; סכנות, מצוקה, עוני — פחד ממש; והם בכל זאת בשלהם ומשיגים הרבה. את היסודות למעמדנו היום, מי הניח? — הם! עתונים, לשון, ספרי-השכלה למי חייבים אלה תודה על ראשיתם? הם, הן! ועתה אתם, ילדים, מניין באתם אתם? מנין לנו כל חכמי הדור, בעלי-המוח, אנשי המעשה, אלמלא טרחו אבותיהם, המשכילים, שקדמו להם?...]

קרוב לוודאי שבהצגה זאת של ההרואיקה המשכילית עמדה לנגד עיניו של אברמוביץ דמותו של גוטמאן, כפי שעוצבה בשני סיפורי הראשונים בידיש.

ג

למרות קווי האידיאליזציה הבולטים, המלווים את דמותו של גוטמאן, אין לפקפק בכך שדמותו של המשכיל הנעלה שבדאָס קליינע מענטשעלע היתה מעוגנת במציאות, בדגם או דגמים המוכרים לאברמוביץ מקרוב. אישור מאלף לכך אנו מוצאים בדברים משנת 1902 שהבאנו לעיל, מטקסט שמעיקרו אינו אלא בדיוני. ואם אין בטקסט זה הצבעה על דמות או דמויות קונקרטיות, מצויה עם זאת בידינו עדות נכבדה ביותר על כך, שבדמותו של גוטמאן בדאָס קליינע מענטשעלע "הכירו" את הסופר א.ב. גוטלברג:

בסיפור זה [דאָס קליינע מענטשעלע] מופיעות גם דמויות ישרות ואהודות, שהסופר העתיקן מן החיים המציאותיים. מי לא יכיר בגוטמאן את המשורר המכובד גוטלברג? היכנסו לדירתו הצנועה ונפשכם תנוח אחרי כל העיוותים שראיתם בהכירכם את הגיבור העיקרי של הסיפור [יצחק אברהם,

באנדו, ביאגראפיע; אלטע מעשה; ספר הבהמות; ספר הגלגולים, ווארשה תרע"א, עמ' 6-7 של הפגינציה של ספר הבהמות. בנוסח העברי של ספר הבהמות מופיע רק קטע קצר מתוך הטקסט הזה המופנה אל "סוסו של רבי מנדלי מוכר ספרים". על ההדפסות הראשונות של ספר הבהמות בשתי הלשונות השווה: י. שיינטוך, "סיפורי הקצרים של מנדלי מ"ס על נוסחאותיהם", הספרות, 1 (1968), עמ' 404-405, 408. דברים מקבילים בעברית, בוכותם של ההשכלה והמשכילים, אגב פולמוס עם חיבת-ציון, נמצאים בנוסח של בעמק הבכא כפי שהופיע בהשלח, כרך ז', תרס"א, עמ' 312-313, ובהשמטות, בחלקם בלבד, במהדורת תרס"ט של הספר (כל כתבי מנדלי מוכר-ספרים, קראקא — אויסיטה, כרך א, תרס"ט) עמ' 317-318. וראה על כך ש. ורסס, "מעציות חקר הטקסט העברי של מנדלי מוכר-ספרים", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 23-24.

בעל הוידוי]; אבל בעת ובעונה אחת תחושו כאב, כאשר תיווכחו, שבעוני ישר וטהור זה סובלים ממחסורים שונים.

את הדברים הללו כתב ל. בינשטוק, ידידו הקרוב של ש"י אברמוביץ, בשנת 1884, במאמר לציון יובל ה-25 ליצירתו הספרותית של מחבר דאָס קליינע מענטשעלע. על זיהויו זה של גוטמאן עם א.ב. גוטלברג חזרו לא פעם בביקורת ובמחקר¹¹. ואכן, יש להניח שבינשטוק, לא זו בלבד שבעצמו "הכיר" את גוטלברג בדמותו של גוטמאן, אלא שמא אף נתרמו לכך על ידי ידידו המחבר. אין לנו אלא לקבל את הזיהוי לגבי דגם מציאותי אפשרי זה שמאחוריה של הדמות הבדיונית האידיאליזציה שבסיפור.

אין זאת הדמות המציאותית היחידה ששימשה לו לאברמוביץ כדגם לעיצובו של גוטמאן. עד כה לא הושם לב לכך, שאברמוביץ טרח לשלב בדמותו של גוטמאן יסודות ביוגרפיים בולטים ביותר משל עצמו. על ידי כך יצר בדאָס קליינע מענטשעלע התייחסות גוספת בין הפרסונה מנדלי ודמותו של גוטמאן ובין שניהם גם יחד עם מחברו של הסיפור.

בנוסח הראשון של דאָס קליינע מענטשעלע היסודות הביוגרפיים האמורים אינם ברורים די הצורך לזיהוי ודאי. שני הילדים הקטנים ("קינדערלעך") במקור שצוטט למעלה) שהיו לו לגוטמאן תואמים אומנם את מצב משפחתו של אברמוביץ בשנת 1864. אך בזה בלבד לא ניתן להיאחז. לעומת זאת, בנוסח השני של דאָס קליינע מענטשעלע, משנת 1879, ניתן להבחין בנקל בשאיפתו של אברמוביץ להתאים את מצב משפחתו של גוטמאן לשינויים שחלו במשפחתו הוא מאז 1864, ולהתייחס בהקשר זה למאורעות הנוגעים למשפחתו הוא. אין כל ספק בכך, שמי שהכיר את אברמוביץ ומשפחתו מצא בנוסח החדש קווי זיהוי ברורים כאלה. בינשטוק לא קרא ככל הנראה את הנוסח החדש של הסיפור ולכן עמד על הזיהוי גוטמאן—גוטלברג לפי הנוסח הקודם. והרי עיקרי הדברים בעניין זה בנוסח הסיפור משנת 1879:

10 Лев Бишток, "Праздник жаргонной литературы, Соломон Мойсеевич 10 Абрамович и его 25-тилетная литературная деятельность", Восход, 12(1884), стр. 21-22.

11 ראה בהקדמה של נ. מייזל למהדורה של אלע ווערק... צווייטער באנד, דאָס קליינע מענטשעלע, ווארשא 1928, ז"ו IV-V; י. צינברג, די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, באַנד א, די בלייח-קופה פון דער השכלה, ניו-יארק 1966, ז' 158 הערה 39; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך שביעי, תקופת הפריחה של ההשכלה, מרתביה — תל-אביב 1971, עמ' 87 וכן עמ' 239 הערה 58. מייזל הסתמך על בינשטוק. צינברג לא הביא מקור לזיהוי זה. וכדאי להזכיר כאן את הזיהוי שהועלה לגבי דמות אחרת בדאָס קליינע מענטשעלע, היא דמותו של יצחק אברהם, המוזהה עם דמותו ההיסטורית של הגביר יעקב יוסף היילפרין מברדיטשב על פי ספרו של י. בן ימיני (י.ב. כצנלסון), עוללות אפרים, ורשה 1889 (ראה מאמריו של חיים אורלן "דאָס קליינע מענטשעלע" — לגבורות, מאזנים, 20 (תש"ה), עמ' 304-308 וכן "לראשיתו של מנדלי מוכר-ספרים באידיש (למלאת מאה שנה לדאָס קליינע מענטשעלע)", הדאר, 45 (תשכ"ו/1), גליון כב, עמ' 357-360.

זייער [של גוטמאן ושל אשתו] עלטסטע טאכטער, א פֿיניע אָן איידעלע, פֿלעגט צוהעלפֿן דער מוטער, פֿלעגט וואָשן, פרעסן, טאָן וואָס מען באַדאַרף און זייער שיין שטריקן. וי האָט געהאַט אויף איבערצובייטן נאָר איין קלייד, אָבער ווי שיין און ריין איז עס תמיד געווען, גאָר שפּאַגל-גני, ווי ערשט פֿון דער נאָדל! אַלע טאָג אין איין באַשטימטער צייט פֿלעגט זי לערנען מיט אירע צוויי קליינע שוועסטערלעך, וועלכע זי האָט מדריך געווען, געגעבן אַ גוטע עדוקאַציע, זיי תמיד געצוואָגן און געפֿירט ריין ווייס אַנגעטאָן. דער עלטערער זון האָט געלערנט אין אוניווערסיטעט, וואָס פֿון דאָרט פֿלעגט ער אַפֿט שיקן צו די עלטערן הייסע וואַרעמע בריוו, אין וועלכע ער פֿלעגט זיי טרייסטן און בעטן, זיי זאָלן זיך נישט זאָרגן, אָפעסן זיך דאָס האַרץ דערפֿון, וואָס זיי זענען נישט ביכולת אים צו העלפֿן מיט עפעס געלט אויף זיינע הצטרות.¹²

[בתם הבכורה, נאה ועדינה, נהגה להיות לעזר לאמה, היתה מכבסת, מנצחת, היתה עושה כל הדרוש וסורגת יפה מאוד. היתה לה רק שמלה אחת להחלפה, אבל מה יפה ונקייה היתה תמיד, ממש חדשה, כאילו יצאה והייתה מידי התופרת! יום-יום בשעה קבועה היתה מלמדת את שתי אחיותיה הקטנות, שאותן הדריכה, נתנה להן חינוך טוב, תמיד חפפה את ראשיהן והקפידה על לבושן הנקי והצחור. הן הבכור למד באוניברסיטה, שמשם שלח תכופות להורים מכתבים מלאי חום וחיבה ובהם היה מנחם אותם ומבקש שלא ידאגו, שלא יקחו לעצמם ללב, על כך שאין ביכולתם לסייע לו במעט כסף לצרכיו.]

ואכן מאיר-מיכאיל, בנו בכורו של אברמוביץ, שנולד בשנת 1860, נסע בשנת 1878 ללמוד בפטרבורג, ותיאור מכתביו ומצבו משקף נאמנה את המציאות במשפחתו של אברמוביץ וגם את היחס של חיבה מיוחדת שהאב רחש לבנו בהשוואה ליחסו לבנותיו.¹³

12 מצוטט לפי המהדורה הסובייטית (פרטים בהערה 8 למעלה), עמ' 263. אותו טקסט מופיע גם בנוסח של 1907 כפי שהועתק בתוך אֶלֶע ווערק פֿון מענדעלע מוכר-ספרים (ש.י. אבראמאָוויטש), באַנד VI, דאָס קליין מענטשעלע, וואַרשא תרע"ג, ז' 53—54. בטקסט זה אברמוביץ החליף את ההבראיזמים שבמשפט האחרון במובאה ("ביכולת" ו"הצטרות") ב"אין שטאַנד" ו"באַדערפענישן".

13 על נסיעתו לפטרבורג ללמוד ראה את האיגרת של ש"י אברמוביץ מיזומיר מיום 7 באוגוסט / 19 באוגוסט 1878 אל י"ל גארדאן, שבה הוא מודה ליל"ג על נכונותו לעזור לבניו: "היום קבלתי מכתב מהד"ר צעדערבוים אשר יודיעני, כי אתה אדוני בטובך הגדול הבטחת לשים לבך לבני יקרים ולהחזיק במעוזם כפי יכלתך. הדבר הזה החיה את רוחי ויחשב לעצבותי, כי מאד מאד נעצבתי על בני הנחמדים ההולכים לפטרבורג להשתלם שם במדעים ובידם אין מאומה לכלכל את נפשם...". האיגרת שמורה בארכיון יל"ג בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. הדברים באיגרת זו תואמים את המצב המתואר בדאָס קליין מענטשעלע. יחד עם מאיר-מיכאיל היתה בפטרבורג אחותו רחל-ראשעל. היא למדה אמנות, ככל הנראה בניגוד לרצון הוריה. היא מתה בשנת 1882 בהיותה בת 19 (ראה עליה "בריוו פון מענדעלע מויכער ספאָרים (פון דער בינשטאַק-קאַלעקציע)", צייטשריפט (מינסק), 5 (1931), עמ' 39, וכן הערה 71 בעמ' 42 בפניציה הנפרדת שבסוף הכרך. על הבן מאיר-מיכאיל והיחס המיוחד של אביו אליו, גם לאחר שהמיר דתו, ראה אייוק רמבה, בניס אַלֶלֶו בֶּוּסֶר, [תל-אביב] 1973, עמ' 75—97. וראה גם להלן.

הדבר בולט עוד יותר בספר בהמשכו של הטקסט שהובא למעלה. הבת העוזרת במשק הבית והמחנכת את אחיותיה הקטנות היא בתו חווה, שנולדה בשנת 1864, למדה אחר כך רפואה והתגוררה בצרפת.¹⁴ אחיותיה הקטנות הן אלכסנדרה ווינאידה, שנולדו בשנים 1865 ו-1870.¹⁵

וייאמר מיד שהרכב משפחת גוטמאן בנוסח של שנת 1879 לא יכול היה בשום פנים להתאים למשפחתו של א"ב גוטלובר, שהיה כבר אז בן 69. ואם, כדבריו של בינשטוק, הוא בלבד שימש לו לאברמוביץ דגם לעיצוב דמותו של גוטמאן, לא היה כל טעם והגיוון לשנות את הרכב משפחתו של גוטמאן בנוסח המאוחר יותר של דאָס קליין מענטשעלע. שינוי בולט זה ניתן להסבירו אך ורק ברצונו של אברמוביץ להצביע על עצמו ועל משפחתו, כדגם לדמותם של גוטמאן ושל בני משפחתו. מובן מאליו שזיהוי זה עשוי לחול גם על הנוסח הפחות מפורש מבחינה זאת, משנת 1864. מכאן נובע גם הצורך לראות ב"הער גוטמאן" את דברו הישיר של אברמוביץ לעומת ר' מגדלי, הפרסונה המתווכת בין אברמוביץ-גוטמאן לבין החברה היהודית העויינת אותו.

ד

ודאי יהיה זה פשטני ותמים לעסוק בתיאום כרונולוגי מדויק ובבחינת הפרטים שבטקסטים הבדיוניים של נוסחאות דאָס קליין מענטשעלע, כדי לגלות בהם התאמות מדויקות לדגם או לדגמים מן המציאות של התקופה, המאשרות את הזיהוי גוטמאן-אברמוביץ, או המגלות סתירות השוללות אותו.¹⁶ יחד עם זאת אין

14 ראה עליה: חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי בשנים 1905—1908, ההדיר והוסיף מבוא וביאורים חנא שמרוק, ירושלים תשל"ו, עמ' 5, וכן לפי המפתח. וראה גם בהערה הבאה.

15 הדברים המדויקים ביותר על מצב משפחתו של אברמוביץ כלולים במסמך רשמי ברוסית, שאברמוביץ הגיש לשלטונות בשנת 1892. תעודה זאת פורסמה על ידי מאָס וויינרייך, "מענדעלעס ערשטע 25 יאר", יִוֵּאָ-בלעטער, 10 (1936) עמ' 177—179. שם צוינו שמותיהם של בניו ושנת לידתם: מאיר (1860), חוה (1863), אלכסנדרה (1865), וינאידה (1870) ונאדיוֹדה (1878). רחל לא היתה כבר אז בחיים. הבת נאדיוֹדה היתה עוד תינוקת כאשר אברמוביץ הכין את הנוסח של דאָס קליין מענטשעלע בשנת 1879.

16 מובן מאליו שאת הופעת בנו הסטודנט ובנותיו לא ניתן ליישב עם הדברים, שלפי הכרונולוגיה הסיפורית המציאותית של הווידוי חייבים היו, לפי הנוסחאות של 1879 ו-1907, להתרחש הרבה לפני תרס"ו/1855. שנת מותו של יצחק אברהם תקיף (ראה הטקסט הסובייטי עמ' 205 ובמהדורת אֶלֶע ווערק... משנת תרע"ג עמ' 1); בנוסח הראשון של הסיפור אין ציון שנת מותו. ואין זה אלא אחד המקרים הבולטים של אנכרוניזם לכאורה בסדר הזמנים המצטייר מיצירתו של אברמוביץ. וניתן ללמוד מכך, שכאשר... העלה אברמוביץ בכתביו הבדיוניים דמויות ועניינים המעוגנים במציאות, לא נרתע מאנכרוניזמים ולא טרח ליישב בלבול זמנים. ובכל זאת כדאי להצביע כאן על פרטים אחדים שיש בכוחם לאיש את הזיהוי גוטמאן-אברמוביץ: (1) הגדרת ספרו של גוטמאן כ"זייער אַ נוצלעכער ספּר" (עמ' 258 של המהדורה הסובייטית של נוסח 1879) ותיאור עבודתו (כפי שצוטט למעלה בעמ' 153 מן הנוסח של 1864) תואמים בהחלט את תולדות הטבע של ש"י אברמוביץ. (2) בשנת 1879 הוסיף-אברמוביץ את תיאור עבודתו של גוטמאן בזה הלשון: "ער איז געווען אין שרייבן זייער פֿאַרטיפֿט, און מע האָט באַשימפּערלעך געווען אַז ער האָט דערפֿון חיות. ער פֿלעגט

אנו פטורים מבירורה של בעיה נכבדה מאד בהצגתו של גוטמאן בדאס קליינע מענטשעלע, על נוסחאותיו השונות של הסיפור, והיא בעית הלשון שבה גוטמאן מדבר עם בן שיחו.

למן הנוסח הראשון של דאס קליינע מענטשעלע נעשה בסיפור זה מאמץ בולט ביותר להבדיל בין שפת דיבורם של המשכילים המופיעים בו לבין שפתו של בעל הווידוי ודיבורן הישיר של שאר הדמויות. כבר בתחילתו של הסיפור מתואר ביקורו של "דייטש" מפטרבורג ב"חדר" שבו למד בעל הווידוי. קרוב לוודאי, שלמרות האנאכרוניזם הגלוי לעין, הכוונה היא למשכיל יהודי מטעם "חברת מרבי השכלה" הפטרבורגית, שנוסדה רק בשנת 1863, שבה לבחון את סדרי הלימוד בחדרים. והנה מבקר זה מדבר במודגש גרמנית גם עם המלמד וגם עם הילד הנבחן. הילד אינו מבין אותו ומשום כך נבוך בתשובותיו. כוונתה העיקרית של אפיוודה זאת היתה לבקר את סדר הלימוד המסורתי של המקרא הן מבחינת חוסר ההתאמה של החומר הנלמד לגילם של התלמידים והן מפאת התוספות הדרשניות לתרגום הישיר מעברית ליידיש, שהוציאו את המקרא ממשוטו¹⁷. במקביל למטרה זאת מצא אברמוביץ לנכון להדגיש את הגרמנית שבפיו של ה"דייטש" מפטרבורג, כיאה למשכיל, ועל ידי כך ליצור פער מוחשי ביותר בינו לבין המלמד ותלמידיו. הוצגה כאן קומוניקציה לקויה בין דובר גרמנית לבין דוברי יידיש המהווה מרכיב בולט מאד בסצינה טראגי-קומית זאת.

אברמוביץ פעל כאן על פי עיקרון, שבה לביטוי עקבי גם בהמשכו של הסיפור. שהרי אותו עיקרון לשוני, וביתר הרחבה והבלטה, מופיע גם בחלקו של הסיפור המוקדש לגוטמאן. גם גוטמאן ויאקאבואהן מכרו משוחחים ביניהם גרמנית¹⁸. השוני הבולט בין שפת דיבורם של השניים כאשר הם משוחחים ביניהם לעומת שפת דיבורו של בעל הווידוי הוטעם על ידי אברמוביץ בפיסקה משמעותית ביותר מפיו הילד השומע את השיחה והמתיימר להבין:

דערביי אַ מאָל רעדן צו זיך אליין, לאַכן, אָדער קריצן מיט די ציין, גלייך ווי ער וואָלט מיט מעצען עפעס געהאַט וואָס צו טאָן. האָט מען אים אַ מאָל אין דער מיט מַפֿסיק געווען מיט עפעס אַ זאָך, האָט ער זיך אַ כאַפּ געטאָן פּלוצלעם, גלייך ווי ער וואָלט אַראָפּגעפּאַלן פֿון הימל...". (שם, עמ' 264). תיאורו זה של אברמוביץ חוזר בפרקי זכרונות שונים.

17 שם, עמ' 39-40. היה זה נושא משכילי גרוש, שתורו עליו בהודמוניות שונות. וראה למשל בנוסח הראשון משנת 1887 של דאס מעסערל לשלום-עליכם, ציגעגרייט צום דרוק חנא שמערוק, ירושלים — סינסיעטי 1983, עמ' 19-21. וראה גם בהערה 19 להלן. ולגופה של מסורת הטייטש, היא המסורת הלימודית העתיקה, ראה בספרי הנזכר בהערה 2, עמ' 111-115.

18 אין כל ספק לגבי הגדרתה של לשון זאת כגרמנית ורצונו של אברמוביץ כי תובחן כגרמנית, וזאת למרות הסטיות מן הגרמנית התקנית שניתן להבחין בטקסטים אלה פה ושם. ולא חשוב במקרה זה, אם הסטיות מקורן בידיעה לקויה של הגרמנית אצל אברמוביץ או של הסדר של קול מברש. לעומת זאת נראית כתמונה ביותר ההעתקה החיפאית, "המתקנת" את הטקסט מתוך נטיה לקרב את הלשון ליידיש. בפיסקאות 49-53 בלבד ניתן להבחין: "וויססען" — חוקן ל"וויסן"; "אָפּהענגיג" ל"אָפּהענגיק"; "האַבען" ל"האַבן" (פעמים מספר); "שטאַדט" ל"שטאַט"; "זאָגן" ל"זאָגן". מובן מאליו ש"תיקונים" אלה מחלישים את האפקט של הדיפרנציאציה הלשונית שאליה התכוון אברמוביץ. נוסף ונעיר דרך אגב, כי אברמוביץ הקפיד בכל מקום לכתוב "הער גוטמאן" בצורה המורה על טראנסליטרציה מפורשת מן הכתיב הגרמני התקני: Herr Gutmann. וכך נהג גם בדאס ווינטשפינגערל.

איך האָב זייער [של גוטמאן עם יאקאבואהן] גאַנצן ראַזגאַוואָר אַ ביסל פֿאַרשטאַנען, דאָס הייסט, דעם סמיסיל האָב איך ניט פֿאַרשטאַנען, כאַטשע די ווערטער האָב איך כמעט אַלע פֿאַרשטאַנען. זיי זענען געווען געמישט מיט ייִדיש. און די ביסל דייטשע ווערטער האָב איך געקענט פֿאַרשטיין, מחמת אַז איך בין אַרומגעפֿאַרן מיט דעם חזן האָב איך געהערט אַלערליי מענטשן רעדן. דער חזן אַליין פֿלעגט אויך ליב האָבן אַרייַנוואַרפֿן אַ מאָל אין זײַן שמועס אַ דייטש וואָרט, ווי עס האָט אים געפֿאַסט. (שם, עמ' 43)

[את שיחתם של גוטמאן ושל יאקאבואהן הבנתי במקצת, הוי אומר לא ירדתי לסוף דעתה, אף שאת פירוש המלים הבנתי כמעט כולן. הן היו בלולות ביידיש. ואת מקצת המלים הגרמניות הייתי מסוגל להבין, משום שכאשר שוטטתי עם החזן שמעתי דיבורם של כל מיני אנשים. החזן אף הוא עצמו אהב לחבל לעתים את שיחתו במלה גרמנית, כאשר הדבר התאים לו.]

מאמציו של הדובר לשכנע את הקורא שהבין את השיחה אינם מעוררים אימון. נהפוך הוא: הקורא חש בהקשר הרחב של שיחותיו של גוטמאן בפער שבין דיבורו של הנער לעומת לשון שיחתם הגרמנית של גוטמאן ומבקר. גלוי לעין לעגו של אברמוביץ כלפי דוברי יידיש המתיימרים להבין ולדבר בלשון הגרמנית. הדברים עוד הורחבו, אם כי מנקודת ראות אחרת, בנוסח המאוחר של דאס קליינע מענטשעלע¹⁹.

הנה כי כן, לפנינו שוב שימוש פרוגרממטי ועקבי בלשון הגרמנית בדאס קליינע מענטשעלע, שאינו מותיר ספק כלשהו שאברמוביץ ראה לנכון שלא להרשות למשכילים לדבר בלשון דיבורה היום-יומית של החברה היהודית הסובבת. משום כך יש יסוד להניח, שבזמן שאברמוביץ כתב את הנוסח הראשון של דאס קליינע מענטשעלע הוא דגל, כמו משכילים אחרים בזמנו, בצורך "לטרה" ו"לתקן" את הגרמנית "המושחתת" שבפי היהודים, היא היידיש, ולקרבה בהדרגה לגרמנית צחה. זאת היתה אז למעשה גם דעתם של אלכסנדר צדרבוים, עורכו של השבועון קול מברש, שבו אומנם הופיע לראשונה הסיפור דאס קליינע מענטשעלע, וכן של "חברת מרבי ההשכלה" הפטרבורגית שלכך ציפתה מקול מברש²⁰.

במתכוון, או שלא במתכוון, הלך כאן אברמוביץ בעקבותיה של הקומדיה המשכילית בגרמניה בשלהי המאה ה-18, שגם בה הדמויות המשכיליות ה"חיוביות" והאידיאליות דוברות גרמנית צחה ואילו היהודים המסורתיים ו"השליליים" מדברים יידיש²¹. כבר הצבעתי בהודמנות אחרת על העובדה, שבשנות השישים אברמוביץ עוד לא הצליח לגבש לעצמו דעה ברורה והחלטית אשר לתפקידיה של יידיש, גם ביצירתו הוא, ואף נמנע מלקשור את שמו ישירות ובגלוי עם יצירותיו שפורסמו ביידיש, בהשתמשו באנאגראמות ובדמותו של מגדלי, כדי להסתתר מאחוריהן מעיני המשכילים, שהתייחסו בשלילה גמורה

19 וראה את ההרחבה של המובאה האחרונה בנוסח של 1879 (עמ' 259-260), שבה מציין אברמוביץ בלעג מקור נוסף לידיעת הגרמנית של הילד, את ה"טייטש" מן החדר. זוהי תוספת ביקורת על סדרי הלימוד, שאברמוביץ לא וויתר עליה גם בשנים המאוחרות יותר.

20 על דעותיו של צדרבוים בסוגיה זאת ראה בפרק השביעי בספרי ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, עמ' 261 ואילך ובייחוד בעמ' 268-269.

21 ראה שם, עמ' 162-167.

ליידיש ולספרותה²². והנה עתה מסתבר שבדאס קליינע מענטשעלע עדיין דגל אברמוביץ במעבר לגרמנית, לשפתו של גוטמאן, כאחד ממרכיביו של החזון האוטורי-פיסטי מן המחצית של שנות השישים.

מאלף איפוא לראות כיצד שבעת ובעונה אחת עם הוויתור על החזון המשכילי של דאס קליינע מענטשעלע חלה גם התפתחות מקבילה ביחס ליידיש. באותו קטע המספר על תלאותיו של גוטמאן בדאס ווינטשפינגערל, התלאות שאילצוהו לעזוב את גלופסק, מצויה פסקה רבת משמעות גם לעניין הלשון:

א חוץ דעם די דייטשלעך, די בייסן זיך גאר ווי קעץ. איטלעכע[ר] מיינט אז ער, טאקע נאר ער פארשטייט אן עסק. איינעם איז ניט געפעלן גוטמאנס ראק, דעם אנדערן גוטמאנס שטעקן. דעם דריטן איז ניט געפעלן וואס גוטמאן קען יידיש און פלעגט אים נאכקרימען ווי א גוי א יידן. (שם, עמ' 7-8)

[פרט לזה ה"גרמנים", אלה נושכים זה את זה כחתולים. כל אחד סבור שאכן רק הוא מבין עניין. אחד, לא נשא חן בעיניו מקטורנו של גוטמאן, לאחר — מקלו של גוטמאן. בעיני השלישי לא נשא חן שגוטמאן יודע יידיש והיה מחקה אותו כחקות גוי את היהודי.]

העוקץ הלעגני, המכוון הפעם נגד המשכילים השוללים את היידיש, גלוי לעין. הוא מופיע כאן לצדה של ידיעה רבת משמעות, שגוטמאן יודע יידיש ואף משתמש בא ברשות הרבים, דבר שעורר את זעמם של עמיתיו המשכילים. ניתן ללמוד מכך, שאברמוביץ זנח את היסוד הלשוני — המעבר מיידיש לגרמנית — יחד עם יסודות אחרים בחזון האוטופיסטי של דאס קליינע מענטשעלע. ואין זה כלל חסר משמעות שגם על כך נודע לנו באמצעותו של מנדלי עצמו.

ולבסוף: שלא כדרכו לגבי רוב יצירותיו האחרות של אברמוביץ שנוצרו ביידיש, הוא לא תרגם את דאס קליינע מענטשעלע לעברית. יש להניח שלא ראה טעם לטרוח ולהעמיד נוסח עברי של חזונו האוטופיסטי, שכבר עבר זמנו ושהוא עצמו התיאש ממנו מוקדם למדי. שמא השפיע על החלטתו זו גם הקושי להעתיק לעברית את סממני הדיפרנציאציה הלשונית בין יידיש וגרמנית, שעליהם שמר אף בעיבודים המאוחרים של יצירה זאת בשפתה המקורית²³?

הקטעים ביידיש תורגמו בידי אבי נדרה.

2. 5. 4

22 שם, עמ' 279-283.

וראה בהקשר זה את הערותיו של ש. לוריא בעמ' 57 (הערה 3) ובעמ' 73 (הערה 8) על הקושי שנתקל בו מבחינה זאת בתרגומו של הספר. מובן שאינני מקבל את אבחנותיו ביחס לגרמנית. הקטעים הגרמניים בדאס קליינע מענטשעלע, בכל נוסחאותיו של הספר, עוד טעונים בדיקה יסודית ומעמיקה. יצויין דרך אגב, שלא כמשתמע לגבי גוטמאן בדאס קליינע מענטשעלע, אברמוביץ לא דיבר עם בני משפחתו גרמנית אלא רוסיית, ואין כל ספק שהרוסית כשפת המדינה היתה עדיפה בעיניו על הגרמנית. וראה לכך גם בספרי שם, עמ' 269. אולם מובן שרק באמצעות הגרמנית ניתן היה להגיע לאפקטים ממשיים בדיפרנציאציה הלשונית ביחס ליידיש.